

Horváth Ágota–Lévai Katalin

Szociális munkások (I. rész)*

A kutatás előzményei

Az elmúlt években mind a szociálpolitikai gondolkodásban, mind pedig a gyakorlatban jelentésváltozásokat tapasztalhattunk. Új típusú intézmények születtek, amelyek új szociális technikákat hívtak életre. Ennek ellenére a szociálpolitikai gyakorlatot mind a mai napig bürokratikus módszerek és eljárások jellemzik, mindenekelőtt az állami szociális intézmények munkájában. A szociális ellátóhálózat erőteljes szegregációt mutat. Az újonnan alakult szociális intézmények elsődleges célja az, hogy a korábbi gyakorlattal szakítva új módszereket vezessenek be, és teret engedjenek az innovatív kezdeményezéseknek.

A szociális ellátórendszerben bekövetkezett változások eredményeként családsegítő szolgálatok sokasága jött létre, amelyben az önkormányzati szociális munkától sok tekintetben eltérő munka folyik. A családsegítő szolgálatok szociális munkásai és az ügyfelek között olyan segítő kapcsolat kialakítására törekednek, amely partneri viszonyt feltételez a két fél között annak érdekében, hogy együttesen vegyenek részt a problémák megoldásában. A szolgáltatást nyújtó és a szolgáltatást igénybe vevő felek közötti partnerség egyre inkább elfogadottá válik az önkormányzati szociális munkában is, de még mindig nem nevezhető általánosnak.

Mivel a szociális munka Magyarországon új szakmának számít, eddig még nem készült átfogó kutatás arról, hogy kik azok, akik ezen a pályán dolgoznak, milyen motivációk, illetve kényszerek vezették őket szakmaválasztásuk során, milyen iskolai és családi háttér jellemző rájuk, és melyek azok az értékek, amelyek döntő szerepet játszanak szakmájuk gyakorlásában. Vizsgálatunk során elsősorban ezekre a kérdésekre kívántunk választ kapni, ezért kutatásunk a szociális szféra település szintű szereplőinek – a családsegítő szolgálatokban, gondozási központokban, illetve az önkormányzatok szociális irodáiban szociális tevékenységet végző szakemberek – szakmai és egyéni életútjára terjedt ki.

* Ez az írás az OTKA és az Aktív Társadalom Alapítvány támogatásával készült kutatási beszámolója. Második részét a következő számunkban közöljük.

Kutatásunk során a következő fő kérdésekre koncentráltunk:

1. a különböző szociális intézményekben dolgozó szociális munkások családi hátterének vizsgálata;
 2. a szociális munkás pályára kerülők iskolai és munkaútja;
 3. mindennapi munkamódszereik és ezek változásai a szociális ellátórendszer változásának tükrében;
 4. a szociális munkások szakmai identitása;
 5. a munka során leggyakrabban felmerülő problémák és konfliktusok.
- Az alábbi beszámolóink az első két kérdéskör elemzését foglalja magában.

A kutatás módszerei

Kutatásunk alapvetően kérdőíves megkeresésre épült, amelyet majd egy kisebb körre kiterjedő mélyinterjú vizsgálatával egészítettünk ki.

Eredetileg 250 szociális munkás és 250 szociális ügyintéző megkérdezését terveztük, anyagi okok miatt három területre – Budapest, Pest megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye – koncentrálván. Technikai okok miatt (válaszmegtagadás, szabadságolások, intézmények összevonása stb.) azonban csak 174 szociális munkás és 186 szociális ügyintéző¹ életútjára vonatkozó kérdőíves adatfelvétel készült el.

A kérdőívekből nyert adatok a különböző típusú szociális intézményekben dolgozó szociális munkások főbb szociológiai jellemzőiről adnak képet, és viszonylag keveset árulnak el arról, hogyan vélekednek ügyfeleikről, milyen problémákkal és konfliktusokkal szembesülnek mindennapi munkájuk során. A kutatás második szakaszára tervezett mélyinterjú vizsgálat éppen azt a célt szolgálja, hogy ún. „lágy” adatokkal egészítsük ki a korábban nyert eredményeket, és így módon plasztikusabb képet nyerjünk egy belsőleg még igen heterogén összetételű szakma gyakorlóiról, identitásukról, aspirációikról.

Bevezető

Nagy mulasztása a hazai szakmának, hogy nem segítette a szociális munkát mint új ágazatot megfelelő helye és rangja megtalálásában a segítő szakmák között. Gyakran szakmabeliek vagy rokonszakmák képviselői is meglepően nagy tájékozatlanságot árulnak el olyankor, amikor a szociális munkáról kérdezzük őket. A szociális munkások maguk is meglehetősen bizonytalanok szakmai identitásuk tekintetében. Annak ellenére, hogy az utóbbi években történt változások hatására egyre nagyobb a személyes szolgáltatások szerepeinek elismertsége, és bővül a szociális szolgáltatások köre, a segítő szakmákban dolgozók elégedetlensége nem csökkent. Ez egyrészt munkájuk és teljesítményük nem megfelelő díjazásával, az egész ellátó szolgálat alulf finanszírozottságával magyarázható, valamint azzal a közismert ténnyel, hogy a szociális munkások a szakmai hierarchiában igencsak alul helyezkednek el. A szakmai presztízs kivívásában még mindig keveset jelent az, ha valaki a „személyiségével” dolgozik, hiszen az eredmények nehezen mérhetőek,

kevésbé láthatóak. A szakmának ez az objektív hátránya sok esetben okoz frusztrációt, és a pálya elhagyásához is vezethet. Annak ellenére, hogy a szociális ellátórendszerben dolgozókat szinte kivétel nélkül sújtják a jól ismert jelenségek (szétdarabolt intézményrendszer, forráshiány, az intézmények közötti kooperáció hiánya, alacsony elismertség stb.), hiba lenne a szociális munkásokat valamiféle egységes szakma képviselőinek tekinteni.

A kérdőívek elemzése azt bizonyította, hogy jelentős különbségek mutatkoznak a különféle intézményekben dolgozó, különféle településen lakó és eltérő családi hátterű szociális munkások státusa, szakmai életútja, keresete stb. között. A következőkben az élet- és munkautak feltárásán keresztül kívánunk képet adni egy kialakulóban lévő szakma képviselőiről.

Elsőként bemutatjuk, hogy milyen családokból jöttek, kik a szüleik – mennyi iskolát végeztek, milyen foglalkozásuk, milyen településen laktak; vannak-e testvéreik, és ők milyen iskolával, foglalkozással, településsel jellemezhetők. Kik a házastársak – milyen az iskolázottságuk, mivel foglalkoznak. Milyen tehát az a családi háttér – az eredeti és a jelenlegi –, amellyel a szociális munkások jellemezhetők.

Ezután rátérünk saját életük főbb dimenzióinak ismertetésére és elemzésére: azaz iskoláikra, munkáikra, anyagi életviszonyaikra.

A szülők

A mintánkban vizsgált szociális munkások negyötödének (81%) a szülei közül legalább az egyik falusi származású, és közel felének (42%) mindkét szülője falusi eredetű. Ez lényegében egyazon mértékben jellemzi a ma budapesti (37%), megyeszékhelyen lakó (17%), kisvárosban élő (35%) és falun lakó (12%), és Budapesten, Pest megyében, illetve BAZ megyében dolgozó szociális munkásokat.

A szociális munkások 44 százalékának mindkét szülője legfeljebb szakmusképzőt végzett, és 31 százalékuk származik olyan családokból, ahol legalább az egyik szülő felsőfokú végzettséggel rendelkezik.

Iskolázottabb családokból elsősorban a budapesti szociális munkások kerülnek ki: egyharmad részük esetében (36%) legalább az egyik szülő felsőfokú végzettségű, és csak nem egészen egyharmad (31%) azok aránya, akiknek a szülei legfeljebb szakmusképzőt végeztek.

Azoknak a családoknak az aránya, ahol nincs középiskolát vagy annál magasabb iskolát végzett szülő, BAZ megyében 47%, Pest megyében pedig 64%. Részletesen:

1. táblázat

A szülők iskolai végzettség szerinti összetétele település szerint (%)

	Budapest (N=67)	Pest megye (N=34)	BAZ megye (N=73)	Együtt (N=174)
Mindkét szülő legfeljebb szakmunkásképzőt végzett	32	64	47	44
Mindkét szülő felsőfokú végzettségű	16	6	18	15
Mindkét szülő legalább érettségizett	24	9	16	18
Érettségi + szmk.	16	6	4	9
Érettségi vagy felsőfok, másik szülő 8 általános	12	15	15	14
Összesen	100	100	100	100

Összességében tehát a BAZ megyei kérdezettek² szüleinek iskolai végzettsége az átlag körül alakul, a budapestiek között dominál a magasabb iskolai végzettség, a Pest megyei kérdezettek szülei között pedig szignifikánsan magasabb az alacsony iskolai végzettség aránya.

Nemcsak a település szerint, hanem az életkorcsoportok szerint is jellegzetes eltérés mutatkozik a szociális munkások szüleinek iskolai végzettségében: a ma 41 éves és idősebb korcsoport apái némileg alacsonyabb iskolai végzettségűek, mint az átlag (8% differencia), a 21–30 éves korcsoport apáinál iskolai végzettségben az érettségi fordul elő legnagyobb arányban (31%, a 31–40 éves korcsoportéhoz képest +14%, a 41 éves és idősebb korcsoportéhoz képest +19%).

Lényegesen erősebb összefüggés mutatkozik azonban az anyák iskolai végzettsége és a megkérdezettek életkora között: a legidősebb korcsoport anyáinak iskolai végzettségében túlsúlyban vannak (71%) a legfeljebb 8 általánost végzett anyák (+16% a mintaátlaghoz képest), és csak a legfiatalabb korcsoportban nő meg az átlaghoz képest a szakmunkás végzettségű (24% a mintaátlag 14%-ával szemben), illetve a középiskolai végzettségű anyák aránya (35% a mintaátlag 24%-ával szemben). Kérdés, hogy ez mennyiben az idő előrehaladtának függvénye, és mennyiben jelenti azt, hogy a szociális munka az iskolázottabb családok gyerekei számára is kezd vonzóbbá válni – mint egyelőre az értelmiségi munka periferiáján elhelyezkedő, de dinamikus terjeszkedő szakma. (Egyébként az apák egyötöde [19%], az anyáknak pedig nem egészen egytizede [8%] diplomás, és ez nem mutat semmilyen eltérést életkor szerint az átlagostól.)

A fiatalabbak szülei nemcsak iskolázottabbak, hanem magasabb közöttük a nagyobb városokban lakók aránya is: míg az összes megkérdezett egyharmadának szülei éltek megyeszékhelyen vagy Budapesten, a legfiatalabb korcsoport szüleinek fele él nagyvárosban.

A családok 14 százalékában mutatkozik viszonylag nagy különbség a két szülő iskolai végzettsége között (érettségi vagy magasabb iskolai végzettség mellett 8 általános).

Az apák munkajellegében a szakmunka dominál: a kérdezettek közel felének (46%) apja szakmunkás. Településtípus szerint azonban van némi különbség a munkajellegben: BAZ megyében némileg magasabb a szakmunkás apák aránya (+7%), Pest megyében a szakképzetlen fizikai munkásoké (+13%) és Budapesten az (érettségizett vagy egyetemet végzett) szellemi foglalkozásúaké (+12% a mintaátlaghoz képest).

Az anyák között nagyjából az apákéhoz hasonló nagyságrendű a szakképzetlen fizikai munkások aránya (29%). Feleannyi a szakmunkás (vagy érettségi nélkül szellemi munkát végző – ez a típus olyan ritkán fordult elő, hogy besoroltuk őket a szakmunkások közé) – 26% (apák között 46%), viszont a szociális munkások eredeti családjában az anyák 21 százaléka legjellemzőbben háztartásbeli (volt). (Még a ma Budapesten dolgozó szociális munkások közül is minden tizediknek háztartásbeli volt az anyja – igaz, a ma Budapesten dolgozó szociális munkások között is nagy arányban vannak elsőgenerációs budapestiek.) A háztartásbeli anyák aránya BAZ megyében a legmagasabb (29%, Pest megyében pedig 21%).

Összefoglalva tehát: a szociális munkások inkább falusi eredetű családokból jöttek, elsősorban fizikai, ezen belül is inkább szakmunkás apák gyermekei. Az anyák foglalkozásában is dominál a fizikai (vagy az általános iskolai végzettséggel művelt alacsony színvonalú szellemi) munka, emellett azonban magas a háztartásbeli anyák aránya is. A három körzet szociális munkásait azonban más-más arányban jellemzi ez az összetétel, vagyis más-más típusú családi háttérből kerültek ki a szociális munkások Budapesten, Pest megyében és BAZ megyében. A Pest megyei szociális munkások szülei az alacsony iskolai végzettség jellemző, többségük fizikai munkát végez, a BAZ megyei szülők többsége szakmunkás (sok esetben érettségi birtokában), a budapesti szülők között – ha nincs is abszolút túlsúlyban, de a másik két csoportéhoz képest jóval nagyobb a szellemi munkát végző szülők aránya. (Anyáknál is, apáknál is kétszer akkora.)

Ha a „hátrányokat” az életkor megoszlásában vesszük szemügyre, egyértelmű, hogy minél idősebb korcsoportba tartozó szociális munkásokról van szó, annál magasabb azok aránya, akik községekből, kisvárosokból származnak, szülei között nincsen középiskolai végzettségű, az anya háztartásbeli vagy szakképzetlen fizikai munkás:

Deprivációs jellemzők aránya életkorcsoportok szerint:

	21–30 évesek	31–40 évesek	41 évesek és idősebbek	Együtt
Jellemzik őket a fentiekben leírt deprivációs jegyek	12%	32%	40%	29%

Testvérek

A szociális munkások egyötöde származik olyan családból, ahol csak egy gyermeket neveltek (inkább az értelmiségi anyák gyermekei), fele (49%) kétgyermekes családból (az anyák túlnyomó többsége – 61%-a – érettségizett, +12% az átlaghoz képest), és egyharmada (32%, a 40 éven felüliek fele) 3 vagy többgyermekes családból. Ez utóbbiak falusi családok, ahol egyik szülőnek sincs középiskolai végzettsége, és az anyák szakképzetlen fizikai munkát végeznek vagy háztartásbeliek. Ebben a csoportban a mintaátlaghoz képest 24 százalékkal magasabb arányban fordul elő 3 vagy több gyerek. (Egyéb-ként 4 gyerekes család 4, 5 gyerekes család 3, 6–7 gyerekes család 1 százalékban fordult elő.)

A testvérek közel egyötöde (18%) legfeljebb szakmunkásképzőt végzett, és a családok másik ötödében van olyan testvér, aki főiskolát vagy egyetemet végzett. Egyötödük falusi lakos, egynegyedük (26%) megyeszékhelyen vagy Budapesten lakik (ez utóbbi elsősorban a fiatalabb korosztály testvéreire jellemző).

A szociális szféra³ mint munkahely a kérdezettek családjainak kis hányadában fordult elő: az apák között egyáltalán nem, az anyák között is mindössze 1 fő dolgozott a szociális szférában, és 11 esetben dolgozik a testvér hasonló jellegű munkahelyen. Ez ugyan arányában nagyon alacsony – mindössze a kérdezettek 7 százalékát jelenti –, de friss fejlemény: a kérdőívekből kiderült, hogy az említett 12 családban az elmúlt 3–4 évben egymás példáját követték a munkahelyválasztásban a családtagok. Összességében azonban semmiképpen nem mondható el, hogy a pályán lévő szociális munkások valamilyen családi mintát követtek volna.

Rokon szférában (az egészségügyet és az oktatást tekintjük ennek) dolgozik viszont a kérdezettek egyharmadának legalább egy családtagja (32% – 43 család).

Az egészségügyben dolgozó családtagok elsősorban középkáderek (nővérek, gondozónők), az oktatásban dolgozók kevés kivétellel pedagógusok, esetleg óvónők.

Összességében azonban az a jellemző, hogy a szociális munkások kétharmadának nincs a családjában olyan családtag, aki a szociális szférában dolgozott volna vagy legalább annak környezetében.

Kik a szociális munkások?

1. Férfiak vagy nők?

A segítség tradicionálisan női munka – a szociális munkások között is döntően nagyobb a nők aránya. Mintánkban a megkérdezettek egyötöde (79%) nő. A munka professzionalizálódása⁴ azonban – mint más munkáknál is – együtt jár a nemek közötti arányok változásával: a szociális munkában is megjelentek a férfiak.

Ahhoz ugyan kicsi a mintánkban megjelenő férfiak száma (a 21% 36 főt

jelent), hogy önálló elemzést tegyen lehetővé („milyen szociológiai jellemzőkkel írható le a férfi szociális munkások?”), a mintában szereplő nőkkel összehasonlítva azonban jellegzetes különbségeket találtunk. (A majdan elkészítendő interjúk adnak remélhetőleg választ arra a kérdésre, hogy a nemi hovatartozás jelent-e más hangsúlyokat is a munkában.)

Miben térnek el tehát a férfi szociális munkások női pályatársaitól?

– Iskolázottabb családokból jönnek, mint a nők: egyharmaduknak legalább egyik szülője felsőfokú végzettségű. A nők szülei között nem éri el az egyötödöt sem az ilyen családok aránya;

– és ami ezzel nyilván összefügg: a férfiak szülei között 11 százalékkal kisebb a tisztán falusi eredetűek aránya (azon családoké tehát, amelyekben mindkét szülő falun született), mint a nők esetében;

– közel kétszer akkora közöttük azok aránya, akik „népesebb” – legalább négy gyerekes – családokból származnak, mint a nők között;

– némileg magasabb azoknak az aránya is, akiknek 3 vagy több gyerekük van;

– a férfiak között mindössze 6 százalék azok aránya, akik eredeti családjukból 18 éves koruk előtt szakadtak ki, míg a nők között 32 százalékban fordulnak elő ilyen esetek;

– a férfiak között mindössze 3 százalék az elváltak aránya, a nők között viszont 17 százalék. Ezt ugyan némileg ellensúlyozza, hogy a férfiak között magasabb a 21–30 éves korcsoportbeliek aránya és ennek megfelelően a még nem házasoké is. Ha azonban az elváltak arányát a még nem házások nélkül vesszük figyelembe, a különbség akkor sem csökken lényegesen. (A nők között ötször akkora az elváltak aránya);

– a nők eredeti családjában gyakrabban fordultak elő olyan deviáns jelenségek, mint valamelyik családtag korai halála vagy szenvedélybetegsége, elsősorban alkoholizmus. A férfiak 5–5 százaléka említett ilyen problémát, a nők 17 százaléka számolt be valamelyik családtagja (szülő, testvér vagy házastárs) „idő előtti” haláláról, és egyötödük valamelyik közeli hozzátartozó szenvedélybetegségéről. Ezeknek a jelenségeknek a pályaválasztásra gyakorolt hatását majd szintén a mélyinterjúk során szeretnénk közelebbről vizsgálni. Mindenesetre úgy tűnik, hogy ilyen háttértényezők inkább befolyásolják a pályaválasztásban a nőket, mint a férfiakat;

– a férfiak inkább vallják magukat valamely felekezet vagy kisebbségi csoport tagjának, mint a nők. (Férfiak 33%, nők 18%.) Emögött többnyire vallási bázisközösségeket kell értenünk, mint ez a kérdőívekből kiderült;

– az e különbségekkel jellemezhető férfiak döntően az elmúlt három–négy évben „fedezték fel” maguknak a szociális munkát: a férfiak 61 százaléka válaszolta kérdésünkre azt, hogy 1991-ben vagy később végzett életében először szociális munkát. Többségük már túl volt a pályaválasztás szokásos életkorán, azaz húszas éveik elején-közepén, sőt, számosan negyvenes éveikben jártak. Nyilvánvaló, hogy radikális pályamódosítás után kerültek a szociális szférába. Erre utal az a tény is, hogy több mint egyötödük volt munkanélküli az elmúlt években (a nőknél ez az arány 13%);

– a férfi szociális munkásokra egyébként is inkább jellemző, mint a nőkre, hogy rövidebb-hosszabb más jellegű pályafutás után kerülnek szociális mun-

katerületre: pontosan egyharmaduk 30-dik életévén túl került a pályára (ez a jellegzetesség tehát nem az elmúlt három-négy év terméke, de kétségtelenül több ilyen eset fordult elő a közelmúltban, főleg 1993–94-ben);

- a pályamódosítást azonban sokuknál már megelőzte egy másik módosítás: többségük ugyanis legalább egyszer tett sikertelen felvételi kísérletet valamelyik felsőfokú oktatási intézménybe;

- a professzionalizálódás kettős hatással jár: a nemek kiegyenlítődése felé való elmozdulással, másrészt – sajátosan és nyilvánvalóan átmenetileg⁵ – az iskolai végzettség csökkenésével. Ezt elsősorban az idézte elő, hogy megjelentek az alacsonyabb – csak középfokú iskolai végzettséggel rendelkező – férfiak a szociális munkások között. (Azok a férfiak, akik 1991 előtt kerültek erre a területre, egy kivétellel mindnyájan felsőfokú végzettségűek. Azok között viszont, akik 1991 után kerültek a pályára, magasabb a csak középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya, mint a felsőfokú végzettségűeké.) Ennek ellenére – vagy ezzel együtt – a férfi szociális munkások iskolai végzettsége magasabb, mint a nőké: közel kétharmad részük (61%) felsőfokú végzettséget szerzett, a nőknek pedig a fele sem (40%), és több mint egytizedük (15 százalékuk) – az idősellátásban dolgozók – nem végezte el a középiskolát sem, csak szakmunkásbizonyítvánnyal (3 éves ápolónőképző, szociális otthoni gondozónőképző) rendelkezik. (Pusztán szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező férfi nincs a szociális munkások között.) A férfiak számára tehát nem azért vált vonzó területté a szociális munka, mert itt döntően diplomások dolgoznak, tehát magas a presztízse, hanem azért, mert korábbi munkahelyeikről kiszorultak. Ezek a férfiak zömmel a szféra új és alacsonyabb presztízssű munkahelyein, a hajléktalanellátásban helyezkedtek el. (A menhelyeken dolgozókat mintánkban 21 fő képviseli, 76 százalékuknak középfokú végzettsége van. A családsegítő központokban mindössze 31 százalék azok aránya, akiknek nincsen felsőfokú végzettségük.) Erről még a későbbiekben lesz szó;

- a férfiak munkaútja lényegesen rövidebb, mint a nőké: mindössze 22 százalékuk kezdett dolgozni 18 éves kora előtt (a nőknél ez az arány 43%), és egyharmaduk 23 éves kora után állt először munkába (a nőknek csak alig több mint egytizedére jellemző ugyanez). Ez a jelenség nyilvánvalóan a férfiak magasabb iskolai végzettségével függ össze. A rövidebb munkaút alatt azonban gyakrabban változtatták munkahelyüket: korábbi munkahelyeik átlagos száma 4,7/fő (a nőké 3,7/fő). Előző munkáikról majd a későbbiekben lesz szó;

- jelenlegi munkahelyére – azaz a családsegítőbe, illetve a hajléktalanellátásba – a férfiak túlnyomó többsége (89 százaléka) 1991-ben és az ezt követő években került, és ez zömüknek (69 százalékuknak) egyben azt is jelentette, hogy először dolgozott szociális területen. (A nők 63 százaléka került az utóbbi négy évben a jelenlegi munkahelyére, de 26 százalékuk már 1980 előtt is szociális munkát végzett. Az új munkahely és a szociális szakma csak 40 százalék számára jelent meg együtt.) Mind a férfiak, mind a nők többségére igaz, hogy a váltáshoz még megfelelő életkorban volt. Mindkét nem képviselői átlagosan 30-as éveik elején jártak, amikor a jelenlegi munkahelyükre kerültek. Olyan 41 éves és idősebb ember, aki az elmúlt három-

négy évben került jelenlegi munkahelyére, és egyben ekkor került életében először foglalkozásszerűen kapcsolatba a szociális munkával, a férfiak között 25 százalékban, a nők között 29 százalékban fordul elő.

2. Fiatalok vagy öregek?

Ez természetesen nézőpont kérdése. Ha a szerint a korcsoport-beosztás szerint vizsgáljuk a szociális munkások életkorát, amelyet a KSH alkalmaz az aktív korú lakosság (azaz a 18–60 éves férfiak és 18–55 éves nők) korcsoport-eloszlásához, akkor a szociális munkások inkább középkorúak: a mintában szereplő szociális munkások 56 százaléka a 25–39 éves korosztályhoz tartozik (a lakossági arány 41%). A 25 évesnél fiatalabbak aránya a szociális munkások között 8% (az országos átlag 18%), a 39–59 éves korosztályt pedig 36% képviseli a szociális munkások között (a 41 százalékos országos átlaggal szemben). A mintánkban szereplő három településkategória (Budapest, Pest megye, BAZ megye) aktív keresői lényegében ugyanolyan arányt mutatnak, mint a teljes aktív korú keresőnépesség, de nem mondható el ugyanez a szociális munkásokról: a Pest megyei szociális munkások között lényegesen magasabb arányban szerepelnek a legidősebb korcsoportbeliek (59%, szemben a teljes minta 36 százalékos arányával), a BAZ megyeiek között pedig még erőteljesebben vannak jelen a középső (25–39 éves) korosztályhoz tartozók, mint a teljes mintában (69% : 56%). (A budapesti szociális munkásokat ugyanaz az életkori megoszlás jellemzi, mint az összes szociális munkást, tehát ugyanazon vonásokban térnek el az országos megoszlástól is.) A továbbiakban azonban nem ezt a korcsoportbeosztást alkalmazzuk, hanem egy, a mintánkhoz jobban idomuló felosztást: 21–30, 31–40 és 41 éves és idősebb korcsoportokat képeztünk. Eszerint is némileg nagyobb súlya van a középső korcsoportnak, a különbségek azonban nem olyan élesek: 31–40 éves a szociális munkások 38 százaléka, fiatalabb 29 százalékuk, és idősebb 33 százalékuk. Ebben az életkori bontásban azonban a budapestiek között némileg magasabb a fiatalok aránya (38 százalék a 29 százalékos mintaátlaghoz képest), a Pest megyeiek között változatlan a legidősebb korcsoport dominanciája (53%, szemben a mintabeli 33 százalékos aránnyal), és a BAZ megyei megoszlás közelíti meg a leginkább az átlagot, enyhe középkorú többlettel (+5%).

A következőkben röviden áttekintjük, hogy a különböző korcsoportokhoz tartozók milyen egyéb jellemzőben térnek el egymástól.

A legfiatalabbak között az átlagosnál lényegesen magasabb a ma nagyvárosokban lakók aránya, és azoké is, akik egész életüket nagyvárosokban (megyeszékhelyek, Budapest) töltötték.

2. táblázat

A kérdezettek megoszlása

a) a mai település és életkorcsoport szerint (%)

Település	21–30 éves (N=51)	31–40 éves (N=65)	41 éves és id. (N=58)	Együtt (N=147)
Község	10	19	5	12
Kisváros	16	37	48	35
Nagyváros	74	44	47	53

b) az életére jellemző településtípus, illetve mobilitástípus szerint

	N=51	N=64	N=57	N=172
Mindig község és/vagy kisváros	26	49	43	41
Lefelé mobil	-	6	9	5
Mindig nagyvárosok	49	23	25	31
Felfelé nagyvárosba	25	22	23	23
Összesen	100	100	100	100

Minél fiatalabb korosztályról van szó, annál kisebb az apák között a legfeljebb 8 általánost végzetek aránya: a 21–30 éves korosztályban 2,4-szer kisebb az ilyen apák aránya, mint az idősebb korosztályokban. A szakmunkásképzőt végzetek aránya a kérdezettek korosztályai szerint egyenletesen nő. Az érettségizettké viszont lényegesen magasabb (2,6-szer) a legfiatalabbak, mint a legidősebbek apái között. Viszont a felsőfokú végzettségű apák aránya a legidősebb korosztályban a legmagasabb (a legfiatalabbakéhoz képest 6 százalékkal, a minta átlagához képest 5 százalékkal magasabb a 41 éves és idősebb korosztályban azok aránya, akiknek apja felsőfokú végzettségű). Az iskolai végzettségekben megjelenő különbségek az anyák esetében is hasonlóan alakulnak, bár az eltérések élesebbek: évtizedről évtizedre csökken a legfeljebb nyolc osztályt végzett anyák aránya, a legfiatalabbak között feleannyi a számuk, mint a legidősebbek között. Erőteljesen (több mint kétszeresére nő) a szakmunkásképzőt végzett anyák aránya, és négyszer annyi a fiatal szociális munkások között azok aránya, akiknek anyja érettségizett, mint a 41 éves és idősebb korosztályban. A felsőfokú végzettséget szerzett anyák aránya azonban itt is a legidősebb korosztályban nagyobb, közel kétszer akkora, mint a legfiatalabbak között.

A szülők iskolai végzettségének alakulását többféleképpen értelmezhetjük: jelentheti pusztán azt, hogy az idő előrehaladtával az iskolai végzettség nő – és ez így lenne bármely foglalkozási csoport szülei tekintetében. De jelentheti azt is (ez egyébként nem mond ellent az előző – és nyilvánvalóan igaz – állításnak), hogy az idő előrehaladtával egyre iskolázottabb szülők gyerekei számára vonzó munka a szociális munka, de a felsőfokú végzettségű szülők gyerekei számára még nem elég vonzó. Ezt az állítást látszik alátámasztani a következő megfigyelés is: ha a szociális munkások szüleinek is-

kolai végzettségét az önkormányzatoknál dolgozó szociális ügyintézők szüleinek iskolai végzettségével hasonlítjuk össze, ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy minél fiatalabb korosztályról van szó, annál magasabb azok aránya, akiknek szülei magasabb iskolai végzettségűek. Csak hogy a szociális ügyintézők körében ez a jelenség a felsőfokú végzettségű szülők tekintetében is megmutatkozik: a legfiatalabb korosztályban 1,7-szer magasabb azok aránya, akiknek apja, és ötször magasabb azok aránya, akiknek anyja felsőfokú végzettséget szerzett:

3. táblázat

A szociális munkások, illetve az önkormányzati szociális ügyintézők szüleinek iskolai végzettsége a kérdezettek életkorcsoportja szerint (%)

Az apa legmagasabb iskolai végzettsége	A kérdezettek megoszlása életkorcsoport szerint							
	Szociális munkások				Szociális ügyintézők			
	21–30 éves	31–40 éves	41 éves és id. (N=174)	Együtt	21–30 éves	31–40 éves	41 éves és id. (N=185)	Együtt
Általános	16	39	40	32	21	49	48	43
Szaktanulmányok	35	29	24	29	27	16	24	22
Középiskola	31	17	12	20	27	10	15	16
Főiskola, egyetem	18	15	24	19	25	25	13	19
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
Az anyák legmagasabb iskolai végzettsége								
Általános	35	55	71	54	30	62	86	69
Szaktanulmányok	24	9	10	14	12	2	2	4
Középiskola	35	28	9	24	42	24	9	19
Főiskola, egyetem	6	8	10	8	16	12	3	8
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Saját iskolai végzettségük szintje és életkoruk között viszont nem mutatkozik szignifikáns összefüggés, de több mint kétszer akkora azoknak a fiatal szociális munkásoknak az aránya, akiknek van valamilyen szintű (felsőfokon vagy valamilyen szociális asszisztensi tanfolyamon megszerzett) szociális jellegű képzettsége (31%, szemben az idősebb korosztályok 22, illetve 14 százalékos szociális jellegű szakképzettségével). (Az iskolai végzettségekről a későbbiekben lesz még bővebben szó.) A 21–30 éves korosztályba tartozók most korrigálják iskolai végzettségüket: több mint harmaduk (35%) tanul jelenleg munkája mellett valamilyen felsőfokú oktatási intézményben (kevés

kivétellel vagy egy egyetem, vagy egy főiskola szociális munkás szakán), közel háromszor annyian, mint a legidősebb korosztályban, és 20 százalékkal magasabb arányban, mint a 31–40 éves korosztályban.⁶ Tény, hogy a legfiatalabbak között a legalacsonyabb azok aránya, akik felsőfokú végzettséget szereztek (33%, szemben a 31–40 éves korosztály 52 százalékos, illetve a legidősebb korosztály 47 százalékos arányával), és egyben közöttük a legmagasabb azok aránya (53% – minden második szociális munkás!), akik az elmúlt években sikertelen felvételt tettek valamilyen felsőfokú oktatási intézményben. A kérdőívekből tudjuk, hogy ezek a legtöbb esetben *nem* a szociális munkára felkészítő egyetemek, főiskolák szociális munka szakát jelentették, hanem valamilyen egyéb – a legkülönbözőbb – szakmák valamelyikét. Bár kétségtelenül sok sikertelen próbálkozás történt tanárképző egyetemekre, főiskolákra is. (Az idősebbek 31, illetve 28 százalékban számoltak be sikertelen felvételiokról.)

4. táblázat

Az iskolai végzettség szintje és jellege életkorcsoportok szerint (%)

Az iskolai végzettség szintje	Életkor			Együtt (N=172)
	21–30 éves (N=51)	31–40 éves (N=64)	41 éves és idősebb (N=57)	
Egyetem, főiskola	33	52	47	44
Középiskola	55	34	44	44
Szaktanulmányok, szakiskola	12	14	9	12
Összesen	100	100	100	100
Az iskolai végzettség jellege				
Van szociális képzettsége (közép- vagy felsőfokon)	30	22	14	22
Szociális képzettsége nincs, felsőfokú végzettsége van	24	41	43	37
Egészségügyi képzettsége van (eü. szakiskola, eü. szakközépiskola, egyéb középiskola + eü. szakképzettség)	22	27	25	24
Egyéb szakközépiskola, gimnázium	22	8	16	14
Egyéb szaktanulmányok	2	2	2	2
Összesen	100	100	100	100

A korábbi munkák és munkahelyek nem különböznek életkor szerinti csoportosításban, ezért majd csak a munkák kapcsán lesz róluk szó.

Az összes megkérdezett 58 százaléka ma családsegítő szolgálatoknál dolgozik, 12 százaléka a hajléktalanellátásban és 30 százalékuk az idősebbek területi gondozási központokban. A fiatalok között lényegesen magasabb a hajléktalanellátásban dolgozók aránya, mint a többi korosztályban (22%), amely az átlag körül képviselteti magát a hajléktalan menhelyeken (6%, 10% a 31–40 éves, illetve a 41 éves és idősebb korosztályban).

Falusiak vagy városiak

1. Honnan jöttek?

Korábban már említettük, hogy a mai munkahelytől függetlenül (ami településszintű szempontjából lényegében egybeesik a lakóhellyel) a kérdezettek közel felének mindkét szülője falusi eredetű. Ez természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szociális munkások maguk is falun töltötték volna gyermekkorukat, és itt szereztek meg alapiskolájukat. 18 éves kora előtt a kérdezettek 35 százaléka lakott végig vagy nagyobb részt falun. Kisvárosban töltötte gyermekkorát 28 százalék, megyeszékhelyen 16 százalék és Budapesten 20 százalék.

A szülők iskolázottsága igen szorosan összefügg a települési lejtőn való elhelyezkedéssel: minél alacsonyabb a gyerekkori település közigazgatási státusa, annál alacsonyabb az apák iskolai végzettsége. A gyerekkorukat/fiatalkorukat Budapesten töltött szociális munkások kivételével az anyák iskolai végzettségére az általános iskola jellemző.

5. táblázat

Összefüggés a szülők iskolai végzettsége és a gyerekkori lakóhely között (%)

Apák iskolai végzettsége	Lakóhely 18 éves korig				Együtt
	község	kisváros	megyeszékhely	Budapest	
Általános	52	29	14	17	32
Szaktanulmányok	23	39	32	23	29
Középiskola	13	14	43	20	20
Egyetem, főiskola	12	18	11	40	19
Összesen	100	100	100	100	100
Anyák iskolai végzettsége					
Általános	68	53	50	34	54
Szaktanulmányok	13	20	4	14	14
Középiskola	12	25	35	35	24
Egyetem, főiskola	7	2	11	17	8
Összesen	100	100	100	100	100

A település jellege nyilvánvalóan befolyásolja az életesélyeket, mindenekelőtt azon keresztül, hogy milyen iskolázottságot tesz lehetővé. A falusiak és a városiak azonos arányban végeztek középiskolát, egyetemre, főiskolára viszont a városiak jutottak el magasabb arányban (+12%). A falusiak egyötöde csak szakmunkásképzőt végzett (a városiak között 7% ez az arány). Jellegzetesek a falusi, illetve városi eredetű szociális munkások közötti különbségek az iskolai végzettség és az iskola szakiránya tekintetében is. A falusiak számára mobilitási csatornát jelent az egészségügy, és kezd azzá válni a szociális szféra is. A mobilitási lehetőségek elsősorban a középiskolai végzettség után, felnőttkorban elvégezhető pályakorrekció, a szociális asszisztensi, illetve szociális gondozói⁷ képzettség révén nyílnak meg. Talán éppen ez jelenthet menekülést a munkanélküliség elől a munkanélküli időszaki alatti átképzés útján. A BAZ megyei szociális munkások közül sokan korrigálták így iskolai végzettségüket, elsősorban olyanok, akik első nekifutásra legfeljebb érettségit szereztek.

6. táblázat

Az iskolai végzettség szintje és jellege a gyerekkori település jellege szerint (%)

Iskola	Falu (N=60)	A kérdezett gyerekkori települése Kisváros (N=49)	Nagyváros (N=63)	Együtt (N=172)
Eü. szakközép, középiskola + eü. szakiskola, eü. szakiskola	39	16	17	24
Középiskola + valamilyen szociális képzettség	20	8	14	15
Felsőfokú szociális képzettség	8	8	6	8
Egyéb középiskola	3	29	14	15
Egyéb szakmunkásképző	2	-	3	2
Egyéb felsőfokú végzettség	28	39	46	36
Összesen	100	100	100	100

*Ez a mintában a megyeszékhelyeket, de gyakorlatilag csak Miskolcot és Budapestet jelentette.

(Az egyéb felsőfokú végzettségben markáns csoportot alkotnak a kisvárosi eredetű pedagógiai főiskolát végzettek, akik hosszabb-rövidebb általános iskolai munka után nyergeltek át a szociális munkára.)

A falusiak nagyobb vonzalmát az egészségügy és a szociális szféra iskolái iránt nem a falusi szülők alacsonyabb iskolai végzettsége befolyásolja: az alacsonyabb iskolai végzettségű (legfeljebb szakmunkásképzőt végzett) szülőcsoport gyerekei alig választják magasabb arányban ezeket az iskolákat, mint a kvalifikáltabb szülők gyerekei, és mind az alacsonyabb, mind a magasabb iskolai végzettségű falusi szülők gyerekei a többiekénél magasabb arányban választják a szféra oktatási intézményeit:

7. táblázat

Az iskolai végzettség jellege településtípusonként és a szülők iskolai végzettsége szerint (%)

1. A szülők iskolai végzettsége: legfeljebb szakmunkásképző (N=91)

Iskola jellege és szintje	Falu	Kisváros	Nagyváros	Együtt
Van szociális képzettsége (közép- vagy felsőfokon)	27	10	25	21
Középfokú egészségügyi végzettség (szakközépiskola, egyéb középiskola + eü. szakiskola, eü. szakiskola érettségi nélkül)	42	20	25	31
Egyéb felsőfok	27	50	25	34

2. Mindkét szülő legalább érettségizett (N=81)

Van szociális képzettsége (közép- vagy felsőfokon)	32	26	19	24
Középfokú egészségügyi végzettség (szakközépiskola, egyéb középiskola + eü. szakiskola, eü. szakiskola érettségi nélkül)	32	11	14	17
Egyéb felsőfok	32	21	54	41

A mai település szorosan összefügg azzal, hogy hol vannak családsegítő, illetve területi gondozási központok, hajléktalanszállók – a szociális törvény maga is előírja, hogy mely településeken kell ilyen típusú intézményeket létrehozni. Ma a megkérdezetteknek mindössze 12 százaléka él falun:

8. táblázat

A budapesti, Pest megyei és BAZ megyei szociális munkások megoszlása a lakóhely közigazgatási státusa szerint (%)

Lakóhely közigazgatási státusa	Budapest (N=67)	Pest megye (N=34)	BAZ megye (N=73)	Együtt (N=174)
Község	5	18	15	12
Egyéb város	1	77	45	35
Megyeszékhely			40	17
Budapest	94	5		36
Összesen	100	100	100	100

A lakóhelyek és a munkahely települése a kérdezettek 90 százalékánál egybeesik.

A szociális munkások 27 százaléka 20 éves kora előtt, 37 százaléka a 21–25 éves kora között, 36 százaléka 26 évesen és később végzett először olyan munkát, amelyet ő szociális munkának tekint, mégha az illető munka a szakmai besorolás szerint nem tartozik is a családsegítő szolgálatoknál végzett szociális munka kategóriába.⁸ Ha így értelmezzük a szociális munkát – tehát segítő munkaként –, akkor a településtípusok szerint jellegzetes differenciálódás mutatkozik: azok között, akik gyerekkorukat falun vagy megyeszékhelyen töltötték, illetve ma megyeszékhelyen laknak (a megyeszékhely ez esetben Miskolcot jelenti), a települést jellemző átlagnál magasabb arányban fordulnak elő olyanok, akik már 20 éves koruk előtt is végeztek segítő munkát. Azok között, akik egész életüket községekben, illetve kisvárosokban éltek le (a kérdezettek 40 százaléka), azok vannak túlsúlyban, akik 26 évesen vagy később váltottak erre a területre. Az eltérés mögött valószínűleg az iskolai végzettségbeli különbségek állnak: ez utóbbi kategóriában (az életét túlnyomórészt falun és/vagy kisvárosban leélők) magasabb a pedagógusi vagy egyéb főiskolai diplomával rendelkezők aránya, akik előbb szorosan vett szakmájukban dolgoztak, majd váltottak, az előbbi kategóriában (gyerekként falu vagy Miskolc, ma Miskolc) pedig azoknak a nőknek az aránya magas, akik egészségügyi szakiskolát vagy egészségügyi szakközépiskolát végezve az egészségügyben kezdték pályafutásukat, és onnan váltottak a mai munkára és munkahelyre.

Végül még egy érdekes összefüggésről: feltűnő, hogy családi devianciákra elsősorban a gyerekkorukat falun töltők utalnak: 63 százalékuk említette, hogy szűkebb családjában volt súlyos probléma, ez elsősorban a szülővel függött össze (47%).

Jegyzetek

1. Az önkormányzati szociális ügyintézők életútjának elemzése még nem készült el.
2. Ebben az esetben a település nem a kért lakóhelyét, hanem munkahelyének a települését jelenti.
3. Szociális szférán a hasonló jellegű munkahelyeket értjük: azaz családsegítőt, hajléktalan menhelyet, gondozási központot.
4. Ezen nem valamiféle „hivatással” választ értünk, amely sajátos elkötelezettségeket jelent valamilyen értékek mellett, hanem körülírható, szakszerű és tárgyyszerű eljárásmodokkal rendelkező szakmává válást, amely a többi szakma között kezd presztízssre szert tenni.
5. A felsőfokú végzettség megszerzését rendeletek írják elő.
6. Arra kérdésre persze nem tudunk választ adni, hogy azért tanulnak-e, mert a munkahelyükön kívánnak maradni (de legalábbis szociális munkások kívánnak maradni), vagy azért végeznek jelenleg szociális munkát, mert ennek kötetlenebb természete jobb lehetőséget biztosít a munka melletti tanuláshoz. Ez valószínűleg másképp van Budapesten, mint a többi településen, legalábbis innen vannak információink, amelyek az utóbbi verzió mellett (is) szólhatnak.
7. Az idősgondozás, amelyre a szociális gondozói képzés kvalifikál, és amelyet tipikusan munka mellett szereznek meg, nagy számban vonzza magához azokat a nőket, akik településváltás szempontjából a mobilak közé tartoznak: a nagyvárosokba költözött nők túlnyomórésze helyezkedett el az idősgondozásban. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy faluról

(szinte kivétel nélkül faluról kerültek Miskolcra, illetve Budapestre) hozzák magukkal a tradicionális női szakma (segítés) iránti vonzalmukat, és ebben is inkább az idősgondozás (mint a segítőszakmán belül is tradicionálisabb dolog) iránti affinitást. A területi váltás megrázkódásait feltehetően enyhíti az ismerősebb munka.

8. Sokan tekintették például ápolónői munkájukat is szociális munkának, vagy szociális munkaként értelmezték nevelőintézeti nevelőtanári munkájukat. Talán helyesebb, ha maradjunk a tágabb, „segítő munka” fogalomnál.

Megjelent a Szociológiai Szemle 1996. évi 2. száma

Tartalma:

Szelényi Iván–Eric Kostello:

A piaci átmenet elmélete, vita és szintézis

Bognár Virág:

Az ideológia és az utópia hajótörése

Utasi Ágnes:

Házasság, válás – középosztályi identitás: praxis és attitűdök

Fogarassy Gabriella–Szántó Zoltán:

Privatizáció és a nevető harmadik

Rácz József:

Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás

Gábrity Molnár Irén:

A jugoszláv lakosok külföldre távozásának szociológiai vetülete

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Szociológiai Szemle Szerkesztősége

1068 Budapest, Benczur u. 33.

Tel.: 321-4830/167